

Sociaal-economische attitudes van werknemers in Vlaanderen. De rol van collectieve relatieve deprivatie

Yves De Weerd & Hans De Witte*

Dit artikel gaat in op de rol van het concept 'collectieve relatieve deprivatie' bij de verklaring van de band tussen de beroepspositie van werknemers en hun socio-economische attitudes. Over het concept 'collectieve relatieve deprivatie' werd in de arbeidscontext opvallend weinig onderzoek verricht. Met deze bijdrage wensen we aan te tonen dat dit concept een relevante bijdrage kan leveren bij de analyse van sociaal-economische stratificatiethema's: het concept vormt een belangrijk element in de verklaring van het proces waarlangs iemands beroepspositie wordt 'omgezet' in economisch progressieve of conservatieve attitudes.

Trefwoorden: sociale stratificatie, sociaal-economische attitudes, relatieve deprivatie

Inleiding

Het belang van deze bijdrage houdt verband met de centraliteit van arbeid in onze huidige samenleving. Werk is immers een belangrijke sleutel tot maatschappelijke participatie en integratie. Via arbeid vindt in belangrijke mate de verdeling van welvaart plaats. Werk vormt ook een scheidslijn waarlangs sociale uitsluiting plaatsvindt, terwijl het tevens een van de belangrijkste tijdsstructurende elementen in het alledaagse leven vormt. Bovendien lijkt het arbeidsmarktbeleid van de nabije toekomst alvast gericht op het verhogen van de arbeidsinzet, wat suggereert dat het belang van arbeid niet onmiddellijk zal verminderen. Arbeid wordt in onze samenleving in sterke mate geconcentreerd rond het concept 'beroep'. Wanneer blijkt dat het beroep dat men uitoefent van invloed is op de wijze waarop werknemers over de sociaal-economische organisatie van de samenleving denken, wordt het belangrijk om daar een verklaring voor te bieden. Een dergelijke verklaring verheldert dan de wijze

waarop de samenhang tussen beroepspositie en sociaal-economische attitudes totstandkomt, en gaat in op de variabelen die daarbij een rol spelen. Dit kan belangrijke inzichten opleveren over de functie van de arbeidsorganisatie en arbeidsomstandigheden voor het democratisch functioneren van onze samenleving.

Theorievorming over dit thema is echter schaars. Ook ontbrak voorlopig een gedegen instrument om collectieve deprivatie te meten. Deze bijdrage geeft aan deze lacunes zowel een theoretische als empirische invulling. Theoretisch, door het concept collectieve relatieve deprivatie theoretisch te onderbouwen en te operationaliseren met een meetinstrument. Empirisch, door op basis van Vlaamse surveydata statistisch aan te tonen dat het concept een significante bijdrage levert ter verklaring van de samenhang tussen de beroepspositie van Vlaamse werknemers en hun economische attitudes.

* Yves De Weerd is senior onderzoeker verbonden aan het Hoger Instituut voor de Arbeid van de KU Leuven (Sector Arbeid en Organisatie). Hans De Witte is als hoofddocent Arbeidspsychologie verbonden aan de Onderzoeksgroep voor Stress, Gezondheid en Welzijn van het Departement Psychologie van dezelfde universiteit. Contactadres: Yves De Weerd, E. Van Evenstraat 2E, 3000 Leuven. E-mail: yves.deweerd@hiva.kuleuven.ac.be.

Onderzoeksvragen

In attitudeonderzoek maakt men over het algemeen een onderscheid tussen sociaal-culturele en sociaal-economische attitudes (cf. Midden-dorp, 1991). Sociaal-culturele attitudes hebben daarbij betrekking op de in de samenleving geldende normen en tradities met betrekking tot de individuele privé-sfeer en het gezinsleven. Sociaal-economische attitudes gaan over thema's zoals sociale ongelijkheid, overheids-optreden in de economie en de rol van de vakbeweging. Uit onderzoek blijkt dat vooral sociaal-economische attitudes 'beroepsgebonden' zijn: ze hangen in sterke mate samen met de beroepspositie, en met variabelen die hier mee geassocieerd zijn, zoals het inkomen (cf. De Witte, 1990; Houtman, 1995). In deze bijdrage richten we ons op de verschillen in sociaal-economische attitudes van werkenden. Centraal staat de vraag naar de verklaring van deze verschillen.

Dat de sociaal-economische attitudes van werknemers met hun beroepspositie samenhangen, is een van de meest onderbouwde vaststellingen uit stratificatieonderzoek. In haast elk onderzoek over dit thema wordt immers vastgesteld dat arbeiders zich op economisch vlak gemiddeld genomen progressiever opstellen, terwijl bedienden en (vooral) kaderleden een eerder conservatief standpunt innemen (De Witte, 1990; Steijn & De Witte, 1992; Houtman, 1995; Scheepers, Te Grotenhuis & Bosch, 1999; De Witte & Billiet, 1999; Felling, Peters & Scheepers, 2000; voor een grondig literatuuroverzicht en internationale vergelijking, zie: Molnar, 1999). Een progressieve opstelling op economisch vlak betekent daarbij onder meer dat men voorstander is van overheidsingrijpen om sociale ongelijkheden weg te werken, men een sterker werknemersbewustzijn heeft, een grotere affiniteit met vakbonden heeft en meer structurele dan individuele barrières ziet voor sociale mobiliteit. De conservatieve pool is daarentegen gekant tegen te veel overheidsingrijpen in economische aangelegenheden, benadrukt het belang van individuele verdienste voor maatschappelijke succes, vindt de bestaande sociale ongelijkheden weinig problematisch en ziet weinig conflict tussen belangen van werknemers en werkgevers, waardoor vakbonden ook minder sympathie krijgen.

Over het algemeen wordt de economische progressiviteit van arbeiders gekaderd binnen Lipsets theorie over het 'autoritarisme van de arbeidersklasse' (Lipset, 1959 & 1981). Daarin stelt Lipset dat individuen instemmen met de ideologie die hun (economische) belangen het best dient. Voor arbeiders die zich 'onderaan de maatschappelijke ladder bevinden', impliceert dit de wens om de bestaande ongelijkheden inzake inkomen, macht en status in hun voordeel om te buigen. Lipsets stelling gaf aanleiding tot een onderzoekstraditie waarin nagegaan wordt in hoeverre zijn uitgangspunten generaliseerbaar zijn in tijd en ruimte (cf. het internationaal vergelijkend onderzoek van Molnar, 1999, en de trendstudies van Scheepers et al. (1999) en Felling et al. (2000)). Daarnaast werd verder gezocht naar verklaringen voor de samenhang tussen de beroepspositie en sociaal-economische attitudes. In een eerste fase werden daarbij diverse achtergrondkenmerken in de analyse betrokken. Een deel van deze achtergrondkenmerken hangt samen met de beroepspositie (bijvoorbeeld het inkomen en het opleidingsniveau, zie bijvoorbeeld Houtman, 1995; De Witte & Billiet, 1999), terwijl een ander deel als extra verklaringsbronnen werd aangedragen (bijvoorbeeld kerkelijke betrokkenheid [Scheepers, Lammers & Peters, 1994] of verzuiling [De Witte, 1997]). In een tweede beweging werden taakkenmerken aan de analyse toegevoegd (bijvoorbeeld autonomie in het werk, zie De Witte, 1999). Omdat deze analyses qua verklaringskracht toch nog relatief beperkt bleven (verklaarde varianties tussen 10 en 20%, cf. Scheepers et al., 1999; De Witte & Billiet, 1999), werd in een derde beweging gepoogd om de verklaringskracht verder te vergroten door subjectieve variabelen in de analyse te betrekken. Zo werd al eerder aangetoond dat gevoelens van persoonlijke controle een rol spelen bij het totstandkomen van economische attitudes (De Witte, 1999). De introductie van dergelijke subjectieve variabelen heeft niet enkel als voordeel dat de sociaal-economische attitudes van werknemers in sterkere mate (statistisch) verklaard kunnen worden. Daarnaast verhelderen dergelijke intermediaire variabelen tevens de wijze waarop de beroepspositie zich in dergelijke economische attitudes 'omzet': ze expliciteren de onderliggende logica of het proces dat aanleiding geeft tot het ontstaan van een samenhang tussen de

beroepspositie en sociaal-economische attitudes. In deze bijdrage richten we ons op een dergelijke cruciale tussenliggende variabele, die in voorgaand onderzoek onderbelicht is gebleven: gevoelens van collectieve relatieve deprivatie.

De centrale onderzoeksvraag luidt dus: in hoeverre vormen gevoelens van collectieve deprivatie een verklaring voor de vaak vastgestelde band tussen beroepspositie en sociaal-economische attitudes?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, dienen we echter eerst het concept *relatieve deprivatie* uit te werken. Daarbij komen volgende vragen aan bod: (a) welke vorm van deprivatie is relevant, en (b) hoe dienen we deze deprivatie te meten? Op basis hiervan worden daarna de theoretische verwachtingen met betrekking tot deze onderzoeksvragen behandeld, en worden de concrete onderzoekshypothesen afgeleid.

Na deze theoretische uitklaring van onze intermediaire variabele worden de eigenlijke onderzoeksvragen van deze bijdrage empirisch getoetst. In eerste instantie gaan we na of de beroepspositie van onze respondenten, en gerelateerde variabelen, samenhangen met hun sociaal-economische attitudes, en met gevoelens van relatieve deprivatie. Vervolgens wordt de verklaringskracht van het concept collectieve relatieve deprivatie bij het verklaren van verschillen in economische progressiviteit tussen verschillende beroepsgroepen getoetst.

Relatieve deprivatie: verdienen, maar niet krijgen

Deprivatie is een concept met een lange voor geschiedenis. Het kent dan ook vele varianten. Literatuurstudie suggereerde echter dat iemands oordeel over socio-economische thema's geassocieerd is met een *specifieke* vorm van deprivatie, namelijk: *subjectieve collectieve relatieve deprivatie*. Deprivatie wordt daarbij opgevat als de perceptie iets te worden 'ontzegd' of 'tekortgedaan worden', en de gevoelens die hieruit resulteren. De gedepriveerde neemt daarbij een passieve rol op als 'gedepriveerde' of als 'voorwerp' van deprivatie. We overlopen nu kort de diverse keuzes in de theoretische afbakening van het concept en hun motivering.

Deprivatie: objectief of subjectief?

Deprivatie wordt vooreerst als een *subjectief* concept opgevat. Een objectieve conceptualisering impliceert dat de onderzoeker iemands deprivatie op basis van objectieve criteria beoordeelt. De onderzoeker doet dit dan als 'objectieve, observerende buitenstaander'. In deze bijdrage zijn we echter op zoek naar een subjectieve vertaling van de socio-economische positie van werknemers, die kan verklaren hoe economische attitudes totstandkomen. Centraal staat dan ook de vraag hoe werknemers hun eigen situatie beoordelen. Van dit subjectieve oordeel verwachten we immers dat het een relevante vertaling vormt van de socio-economische positie.

Subjectieve deprivatie: absoluut of relatief?

De keuze voor *subjectieve* deprivatie (de *ervaren* deprivatiegevoelens) laat nog open of we deprivatie als een absoluut of relatief concept moeten opvatten. Subjectieve deprivatie als absoluut gegeven impliceert dat men wil meten of men zich gedepriveerd voelt: hoe evalueert men dat men een bepaald goed niet bezit? Daarbij wordt geen criterium gedefinieerd om de deprivatie te beoordelen. Het wordt aan de respondent overgelaten om dit criterium zelf in te vullen. Omdat dit onvergelykbare gevoelens kan opleveren, verkiezen we een *relatieve* conceptualisering, waarbij een vergelijkingscriterium wordt ingebouwd. Een van de meest gebruikte criteria daarbij is de vergelijking met anderen of met andermans situatie. Als deze vergelijking een (voor die persoon) nadelige ongelijkheid aan het licht brengt, en iemand als gevolg daarvan het gevoel krijgt achtergesteld te worden in de samenleving, spreken we van gevoelens van *relatieve deprivatie*.

De keuze voor relatieve subjectieve deprivatie komt dus neer op een standpunt waarbij iemands gevoelens van deprivatie geen eenduidige functie zijn van objectieve (levens)condities, maar afhangen van het referentiepunt dat gebruikt wordt om de eigen situatie met die van anderen te beoordelen. Daarbij sluiten we aan bij de gangbare definities in de literatuur:

'Deprivation is relative, not absolute. People feel unjustly treated or inadequately compensated when they compare themselves to some standard of reference. Because deprivation is relative, it is often true that those who are the most deprived in

an objective sense, are not the ones most likely to experience deprivation.' (Crosby, 1976).

Subjectieve relatieve deprivatie: egoïstisch of collectief?

De laatste vraag die beantwoord moet worden, is: met wie moet de respondent zich vergelijken? De literatuur suggereert twee mogelijkheden, die voor het eerst door Runciman werden onderscheiden: egoïstische vergelijkingen en fraternalistische (of collectieve) vergelijkingen (Runciman, 1966). Dit onderscheid werkte verhelderend, en kreeg dan ook ruime navolging (zie onder meer Vanneman & Pettigrew, 1972; Guimond & Dubé-Simard, 1983; Walker & Pettigrew, 1984; Olson, Herman & Zanna, 1986; Fraser & Gaskell, 1990; Klandermans, 1997; Walker & Smith, 2002).

Egoïstische vergelijkingen zijn vergelijkingen waarin een persoon *zichzelf* vergelijkt met een andere persoon, of met zichzelf op een ander ogenblik (bijvoorbeeld zichzelf in het verleden). Oudere mensen kunnen zich vergelijken met toen ze jonger waren, en zich gedeprimeerd voelen van een aantal activiteiten die ze door fysieke beperkingen niet meer aankunnen. Omdat de vergelijking gemaakt wordt door een persoon, die tevens referentiepunt is voor de gemaakte vergelijking, valt ze onder de noemer 'egoïstisch'.

Collectief noemen we vergelijkingen waarin leden van een groep (of individuen binnen een groep) de situatie van 'hun' groep vergelijken met die van een andere groep (Klandermans, 1997). Het betreft dus vergelijkingen van de lidmaatschapsgroep met een referentiegroep (Runciman, 1966 [1993]: 14).¹ Jongeren kunnen zich na vergelijking met volwassenen gedeprimeerd voelen inzake inspraakmogelijkheden omdat ze pas vanaf de leeftijd van 18 jaar recht hebben om te gaan stemmen. Om deze reden wordt collectieve deprivatie wel eens omschreven als een soort 'maatschappelijke ontevredenheid' die ontstaat wanneer een individu de situatie van de eigen groep vergelijkt met de situatie van een *outgroup* (Guimond & Dubé-Simard, 1983).

In deze bijdrage vergelijken we beroepsgroepen met elkaar inzake sociaal-economische attitudes. De laatste theoretische keuze is daarvoor de meest vanzelfsprekende. Met Vanneman & Pettigrew (1972) concluderen wij dat:

Structural change involves by definition changes in the positions of groups within society and not the movements of particular individuals within that structure. It seems obvious, then, that attitudes about structural change would involve group-to-group comparisons (fraternal) and not individual-to-group comparisons (egoistic).'

Dit sluit goed aan bij de conclusie van het literatuuroverzicht van Walker en Pettigrew (1984) over dit thema:

"In general, these studies support the earlier positions (...) that it is fraternalistic, not egoistic, relative deprivation that is important as a cause of social attitudes."

Een conclusie die in een recent verzamelwerk over relatieve deprivatie uitgebreid wordt ondersteund (Walker & Smith, 2002).

Conclusie

De theoretische literatuurstudie suggereert dus dat de keuze voor een bepaalde versie van het relativedeprivatieconcept gebaseerd moet zijn op de theoretische vraag die men beantwoord wil zien. Bij het onderzoeken van stress bij individuele werknemers dienen verklaringen daarom best gezocht te worden in egoïstische versies van relatieve deprivatie. Wanneer gezocht wordt naar verklaringen voor het ontstaan van socio-economische attitudes bij specifieke groepen in de samenleving (zoals hier het geval is), is een collectieve benadering van relatieve deprivatie meer aangewezen. Enkel op die manier wordt de deprivatie immers gemeten op het niveau van de problematiek die men wil verklaren, en vermijdt men onderschatten van de verklaringskracht van het concept.

Hoe gevoelens van relatieve deprivatie meten?

Het model van Crosby

Hoewel de term 'relatieve deprivatie' al in 1949 werd geïntroduceerd in de klassieke studie *The American Soldier* (Stouffer et al., 1949), duurde het nog een hele tijd vooraleer er een eerste maat werd ontwikkeld om het concept te meten. Er werden in de daaropvolgende jaren wel enkele maten voor egoïstische relatieve deprivatie uitgewerkt, maar het was nog wachten tot

Runciman in 1966 het onderscheid egoïstisch-collectief introduceerde (Runciman, 1966 [1993]), alvorens de eerste maten van collectieve deprivatie konden worden uitgewerkt.

Het belangrijkste basiswerk voor de operationalisering van relatieve deprivatie werd ongetwijfeld geleverd door Crosby in 1976. Er zijn twee redenen waarom het werk van Crosby een belangrijke basis vormt bij het ontwikkelen van een deprivatiemaat, zeker binnen dit onderzoekskader. Een *eerste* reden is dat Crosby als eerste een formele theoretische definitie van (egoïstische) deprivatie formuleert. Op basis van de theorieën van Davis, Runciman en Gurr ontwikkelde ze een model van relatieve deprivatie dat vijf noodzakelijke en voldoende voorwaarden voor het bestaan van relatieve deprivatie omvat. Voor een object (X) zijn dat: (1) zien dat iemand anders X heeft; (2) X willen; (3) vinden dat men X verdient; (4) het haalbaar en redelijk achten X te verkrijgen; (5) zich niet verantwoordelijk voelen voor het niet (kunnen) bezitten van X. De meeste latere modellen en meetinstrumenten voor relatieve deprivatie verwijzen naar Crosby's precondities. In Crosby's zienswijze vormen deze vijf precondities een ondeelbaar geheel: aan elk van de precondities moet voldaan zijn om gevoelens van relatieve deprivatie te kunnen genereren. Geen enkele deelset van voorwaarden is op zich voldoende.

Daarbij komt nog dat Crosby relatieve deprivatie niet als een louter hypothetisch construct bekijkt, maar als een tussenliggende of interveniërende variabele. Aangezien relatieve deprivatie in ons conceptueel model dezelfde plaats inneemt (zie verder), ondersteunde dit de gedachte dat haar benadering van egoïstische relatieve deprivatie ook een onderbouw kon bieden voor de ontwikkeling van een maat voor collectieve deprivatie.

Van egoïstische naar collectieve deprivatie

Geïnspireerd door de bedenkingen van Walker en Pettigrew pasten we het model van Crosby verder aan, om een aangepaste maat voor collectieve deprivatie te ontwikkelen (Walker & Pettigrew, 1984). Hoger werd immers al aangegeven dat het aangewezen is om geen egoïstische, maar een collectieve vorm van deprivatie te operationaliseren, wanneer we economische attitudes wensen te verklaren. Om de omshakeling naar een collectieve maat van de-

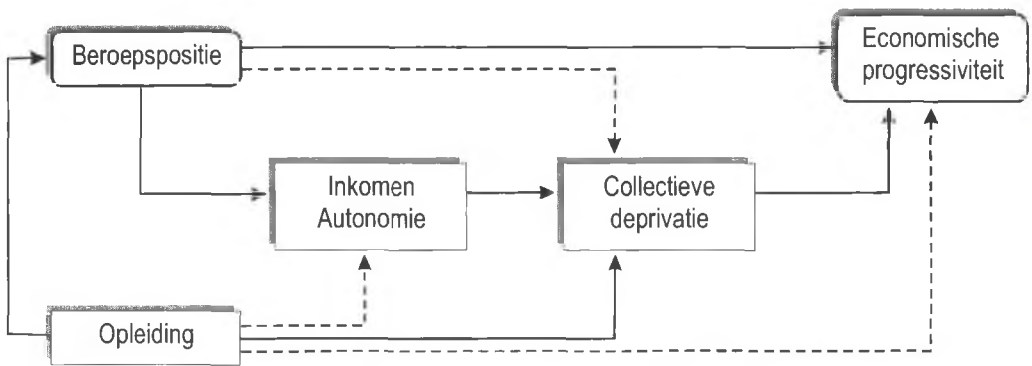
privatie te maken, werd een collectieve versie uitgewerkt van Crosby's precondities (Guimond & Dubé-Simard, 1983): leden van een groep die (X) mist of ontbeert, zullen zich collectief gedeprimeerd voelen wanneer zij (1) merken dat een andere groep X wel heeft, (2) zij X willen, (3) vinden dat zij recht hebben op X, (4) geloven dat het voor hen mogelijk is X te verkrijgen, en (5) menen dat ze niet verantwoordelijk zijn voor het 'gemis' van X. Walker en Pettigrew bekritiseren Crosby tevens inzake haar stelling dat aan *elk* van de precondities voldaan moet zijn om gevoelens van relatieve deprivatie te kunnen genereren. Dergelijke stochastische boomdiagrammodellen zijn moeilijk operationaliseerbaar en tevens moeilijk te testen. Daarom opteren we in deze bijdrage voor een schaal om gevoelens van relatieve deprivatie te meten. Dit biedt immers de mogelijkheid om een reeks afzonderlijke uitspraken te laten beoordelen, waarin telkens een van de noodzakelijke precondities verwoord wordt. Het uitgangspunt dat alle precondities tegelijk vervuld moeten zijn, wordt op die manier omgekeerd: zodra een uitspraak waarin een preconditie verwoord wordt, wordt verworpen, is op zijn minst een van de precondities onvervuld voor de respondent. Deze voelt zich dan ook niet (volledig) gedeprimeerd. Het werken met een schaal biedt bovendien de gelegenheid om ook de sterkte van de deprivatiegevoelens mee in rekening te brengen.

Collectieve relatieve deprivatie, beroepspositie en economische attitudes

Nu het concept 'collectieve relatieve deprivatie' werd uitgeklaard, kunnen we ons richten op de rol die deze variabele speelt bij het verklaren van de samenhang tussen de beroepspositie (en gerelateerde variabelen) en sociaal-economische attitudes. De samenhang tussen deze variabelen wordt schematisch voorgesteld in figuur 1.

Beroepspositie, gerelateerde variabelen en sociaal-economische attitudes

Uit figuur 1 kunnen drie groepen relaties worden afgeleid. Vooreerst gaan we ervan uit dat de beroepspositie samenhangt met de sociaal-economische attitudes van werknemers: arbeiders stellen zich daarbij progressiever op dan

Figuur 1 Conceptueel model voor de samenhang tussen beroepspositie, collectieve relatieve deprivatie en sociaal-economische attitudes

bedienden en (vooral) kaderleden. Deze samenhang kwam hoger al aan bod, bij het omschrijven van de centrale onderzoeksvraag, en wordt bevestigd in diverse onderzoeken (voor een overzicht: De Witte, 1990; Molnar, 1999). Daarnaast hangen ook het inkomen en de mate aan autonomie in het werk met dergelijke attitudes samen (bijvoorbeeld Houtman, 1995; De Witte, 1997 & 1999). Respondenten met een lager inkomen hebben er immers belang bij dat de inkomensongelijkheid in hun voordeel wordt hersteld, terwijl respondenten met weinig macht in de arbeidssituatie (beperkte autonomie) vragende partij zijn om meer macht te verwerven. Tot slot speelt het opleidingsniveau in sommige analyses nog een additionele rol ter verklaring van de sociaal-economische attitudes van werknemers (bijvoorbeeld De Witte, 1997; Scheepers et al., 1999).² Hoger geschoolden stellen zich daarbij gemiddeld genomen conservatiever op dan lager geschoolden. Onze eerste hypothese luidt dan ook dat we een samenhang verwachten tussen de beroepspositie, het inkomensniveau, de mate aan autonomie in het werk en het opleidingsniveau van de respondenten, en hun sociaal-economische attitudes. Een meer progressief standpunt wordt daarbij verwacht bij arbeiders, lagere inkomensgroepen, werknemers met minder autonomie en lager geschoolden. De toets van deze eerste – evidente – hypothese is nodig als basis om de volgende hypothesen te kunnen toetsen.

Beroepspositie, werkgerelateerde variabelen en collectieve relatieve deprivatie

Een tweede reeks hypothesen heeft betrekking op de beroepspositie (en gerelateerde variabelen) en de gevoelens van collectieve relatieve deprivatie. Indien deprivatiegevoelens de samenhang tussen beroepspositie en economische attitudes mediëren, dan dient er natuurlijk eerst een samenhang vastgesteld te worden tussen de beroepspositie en gevoelens van (collectieve) relatieve deprivatie (Baron & Kenny, 1986). We verwachten dat arbeiders zich in sterkere mate gedeprimeerd zullen voelen dan bedienden en kaderleden. De reden hiervoor ligt wellicht bij drie andere variabelen: het inkomen, de mate van autonomie en het opleidingsniveau. Het lijkt immers plausibel om te veronderstellen dat werknemers die minder verdienen en minder te zeggen hebben op de werkplek (autonomie), het gevoel zullen ontwikkelen dat hun (werknemers)groep in de samenleving 'verwaarloosd' of achtergesteld wordt ten aanzien van andere groepen. Inkomen en autonomie vormen immers de werkgerelateerde vertalingen van twee 'klassieke' stratificatiefactoren: (economisch) kapitaal en macht (Bendix & Lipset, 1974).

Daarnaast kan ook het opleidingsniveau een rol spelen. Zo toont de theorie over 'cognitieve verfijning' (Gabbenesch, 1972) en Lipsets theorie over 'het autoritarisme van de arbeidersklasse' (Lipset, 1959 & 1981) aan dat lager geschoolden eenvoudige antwoorden op hun

vragen zoeken en vaker binaire onderscheiden maken. Tweedelingen vormen immers eenvoudig te hanteren voorstellingen van de sociale realiteit. Lager geschoolden kunnen in collectieve deprivatie dan ook een visie op sociale ongelijkheid terugvinden die binnen hun denkwijze past. De problematiek van sociale ongelijkheid wordt in deze vorm van deprivatie immers teruggebracht tot een eenvoudig te hanteren 'wij-tegen-zij'-problematiek.

Collectieve relatieve deprivatie en sociaal-economische attitudes

Onderzoek naar de samenhang tussen gevoelens van (collectieve relatieve) deprivatie en sociaal-economische attitudes is vrij schaars. Er bestaat wel vrij veel evidentie voor de samenhang tussen collectieve relatieve deprivatie en collectieve actie of sociaal gedrag (zie onder meer: Runciman, 1966 & 1969; Walker & Pettigrew, 1984; Kawakami & Dion, 1995; Grant & Brown, 1995; De la Rey & Raju, 1996; Klandermans, 1997). Toch lijkt het logisch om te veronderstellen dat gevoelens van relatieve deprivatie samenhangen met de wens tot meer sociale gelijkheid (en deze zelfs kunnen versterken). Op deze wijze kan de ervaren achterstelling immers worden opgeheven. Collectieve deprivatie werd voorlopig vooral onderzocht in verband met sociaal-culturele attitudes, zoals de houding ten aanzien van culturele minderheden (Vanneman & Pettigrew, 1972; Guimond & Dubé-Simard, 1983; Petta & Walker, 1992; Appelgryn & Bornman, 1996). Daarnaast tonen enkele onderzoeken ook een samenhang aan van (collectieve relatieve) deprivatie met iemands oordeel over inkomensongelijkheid, een aspect van sociaal-economische attitudes (Martin, 1982; Martin & Murray, 1983; Medgyesi, 1997). Mensen die zich sterker gedepriveerd voelen, staan negatiever tegenover inkomensongelijkheid dan mensen die zich minder gedepriveerd voelen. Egoïstische relatieve deprivatie, waarin de persoon zichzelf (en niet de 'lidmaatschapsgroep') als vergelijkingsbasis gebruikt, is niet succesvol in het voorspellen van sociale attitudes (Fraser & Gaskell, 1990). Onze derde hypothese luidt daarom: gevoelens van collectieve relatieve deprivatie zullen een autonome bijdrage leveren ter verklaring van economisch progressieve attitudes. De verklaringskracht van de analyse van predictoren van economische attitudes zal tevens toenemen

door de opname van de variabele gevoelens van collectieve relatieve deprivatie. We veronderstellen tot slot nog dat een deel van de samenhang van de beroepspositie (en de beroepsgereleerde variabelen) met de economische attitudes via deze deprivatiegevoelens lopen, waardoor deze deprivatiegevoelens minstens een gedeeltelijke verklaring bieden voor deze samenhang.

Data en operationalisering

Steekproef en dataverzameling

De data voor dit onderzoek werden verzameld via mondelinge enquêtes bij een gestratificeerde tweetrapssteekproef van werknemers in Vlaanderen (België). Stratificatie gebeurde op basis van sector en bedrijfsgrootte. Twee sectoren werden opgenomen: de secundaire (of industriële) sector en de tertiaire (of diensten)sector. De werknemers werkten qua bedrijfsgrootte allen in bedrijven met meer dan 50 werknemers. Het steekproefontwerp hield rekening met de combinatie van sector en bedrijfsgrootte. Alle statuten (arbeider/bediende/kader) werden in aanmerking genomen voor de steekproef. Om de steekproef samen te stellen, werden alle bedrijven afzonderlijk gecontacteerd, met de vraag adreslijsten van werknemers aan te leveren. Uit deze lijsten werd een toevallige proportionele steekproef getrokken. Niet alle bedrijven gaven echter de achtergrondkenmerken van hun werknemers door, waardoor het moeilijk was de representativiteit van de steekproef exact na te gaan. De enquête leverde wel een voldoende heterogene steekproef op naar de beoogde kenmerken.

De interviews werden afgenomen tussen half juni en begin oktober 1999. Uiteindelijk werden 656 werknemers bevestigd. Daarvan waren 74,8% mannen, 25,2% vrouwen. Verder was 61% van werknemers werkzaam in de secundaire (of industriële) sector, 39% in de tertiaire (of diensten)sector. Ongeveer 62% van de respondenten werkte als arbeider, en de overigen als bediende of kader. Tot slot was 7,6% jonger dan 25, 61,3% tussen 25 en 44 jaar, en 31,1% was 45 jaar of ouder. Wat het opleidingsniveau aangaat, had 11,3% van de werknemers geen diploma of enkel lager onderwijs gedaan. Iets meer als een kwart (25,6%) had een diploma van het lager secundair onderwijs. De

grootste groep (37,2%) behaalde een diploma van hoger secundair onderwijs. Ook iets meer dan een kwart (25,9%) was in het bezit van een diploma van het hoger onderwijs of universiteit.

Variabelen

Beroepspositie en gerelateerde variabelen

Beroepspositie werd geoperationaliseerd via het EGP-schema (Erikson, Goldthorpe & Portocarero, 1979). Het uitgangspunt voor dit schema is het beroep van de respondent. Het schema plaatst mensen in categorieën bijeen die zich, op basis van onder meer inkomen, werkzekerheid, promotiekansen, in min of meer dezelfde arbeids- en marktsituatie bevinden (zie onder meer: Goldthorpe, 1997). Dit leidt dan tot een indeling in beroepsgroepen, die voor de analyses tot dummy's werd omgevormd. De EGP-92-indeling (Bakker e.a., 1997) werd bekomen via het afleidingsprogramma van het Nederlandse CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek, 1997), en werd gebaseerd op de codering van beroepen van de bevroegde werknemers met behulp van de Standaard Beroepenclassificatie 92 (Centraal Bureau voor de Statistiek, 1994). *Inkomen* verwijst naar het persoonlijk inkomen en werd in de enquête ordinaal bevroegd. Uitgaande van een normaal verdeelde latente inkomensvariabele, werd beslist om via LIMDEP een geordend probitmodel op de inkomenscategorieën toe te passen (Greene, 1998: 703-704). Daarbij werd gebruikgemaakt van de extra informatie die de grenzen van de inkomenscategorieën bevatten en van een aantal hulpvariabelen (zoals het aantal kinderen ten laste). Op die manier werd een continue (metrische) inkomensvariabele bekomen die het persoonlijk inkomen weergeeft. *Opleidingsniveau* werd gemeten aan de hand van de leeftijd tot dewelke men gestudeerd heeft.³ *Autonomie in het werk* is een somscore van een schaal (negen items, bijvoorbeeld: 'zelf werkdoelen kunnen bepalen'; $\alpha = 0.89$) die, op één item na⁴ de Maastrichtse Autonomielijst (MAL) uitmaakt (De Jonge, Landeweerd & van Breukelen, 1994).

De interveniërende variabele: collectieve relatieve deprivatie

Hoger werd de keuze gemotiveerd om relatieve deprivatie te operationaliseren via een schaal,

gebaseerd op de 'collectieve vertaling' die Guimond en Dubé-Simard maakten van Crosby's precondities voor egoïstische relatieve deprivatie. Een schaal leidt echter niet tot uitsluitel over het al dan niet gedepriveerd zijn, maar leidt tot een score die tevens de sterkte van de deprivatiegevoelens reflecteert. We wensten de sterkte van goedkeuring of afkeuring te meten van uitspraken die (gevoelens van) relatieve deprivatie uitdrukten. Van mensen die zich gedepriveerd voelen, werd verwacht dat ze meer dan anderen akkoord zouden gaan met dat soort uitspraken.

We dienden er vooraf nog voor te zorgen dat de respondenten de uitspraken zouden beoordelen als lid van de lidmaatschapsgroep die het onderwerp van vergelijking uitmaakt. Daarom werd de referentiegroep door de onderzoeker vastgelegd. Het is immers niet haalbaar om geïndividualiseerde schalen op te stellen, aangepast aan de keuze van elke individuele respondent. Dit probleem werd opgelost via uitdrukkingen zoals 'mensen zoals ik', 'onze soort van mensen', en 'mijn soort mensen'. De kenmerken van de referentiegroepen die de respondenten gebruiken, kunnen hierdoor natuurlijk variëren. Om dit te verhelpen, werd in de vraagstelling verwezen naar een eerdere vraag over de subjectieve identificatie van de respondenten met een bepaalde sociale klasse. Daarbij werd gevraagd de uitspraken te beoordelen als lid van de klasse of groep waartoe ze eerder zeiden te behoren. Daarmee wordt het referentiepunt verankerd binnen ons conceptueel en theoretisch sociaal-economisch kader.

Het aspect 'relatieve deprivatie' werd in de operationalisering opgenomen door items te formuleren die de vervulling van drie precondities weerspiegelden: zien dat een andere groep iets heeft, dat ook willen, en vinden dat men er recht op heeft. Daarnaast werden de vergelijkingsdimensies vastgelegd, door uitspraken te formuleren met betrekking tot inkomen, status (erkenning, respect) en macht (invloed, zeggenschap). Dit zijn drie essentiële kenmerken van beroepsgerelateerde sociale ongelijkheid. De schaal bevat dan ook zes uitspraken over groepsdeprivatie met betrekking tot deze drie kenmerken (bijvoorbeeld: 'Mijn soort mensen wordt niet voldoende beloond voor het werk dat we presteren'). Vervolgens bevat de schaal 3-uitspraken over de haalbaarheid van het verkrijgen van meer macht, status

en inkomen. Deze uitspraken verwijzen dus naar de reële mogelijkheid tot verbetering op de drie dimensies waarop de respondenten zich gedeprimeerd kunnen voelen (bijvoorbeeld: 'Het is zeker mogelijk om mensen zoals ik meer inspraak te geven'). Tot slot bevat de schaal drie items die reflecteren dat ongelijkheden in inkomen, status en macht stabiel (of onveranderlijk) zijn (bijvoorbeeld: 'Dat bepaalde groepen mensen meer krijgen dan ze verdienen, is moeilijk te veranderen'). Dit moest resulteren in een gebalanceerde en theoretisch breed onderbouwde schaal voor collectieve relatieve deprivatie.

Na factoranalyse verwezen de twaalf items in sterke mate naar één dimensie. We construeerden dan ook een schaal *relatieve deprivatie* die alle twaalf items bevatte. Deze schaal is in sterke mate betrouwbaar ($\alpha = 0.89$). Deze schaal werd omgezet tot een score van 0 tot 10. Een hoge score weerspiegelt een hoge mate aan deprivatie.

Economische progressiviteit als afhankelijke variabele

Economische progressiviteit is een van twee conservatismedimensies, die verkregen werden na principale componentenanalyse (met varimaxrotatie) op 16 afzonderlijke attitudeschalen.⁵ Een scree test wees daarbij op twee componenten: *economische progressiviteit* en *cultureel conservatisme*. Voor beide dimensies werd een factorscore berekend. In onze analyse wordt de factorscore voor economische progressiviteit gebruikt.

Economische progressiviteit bestaat uit de volgende attitudeschalen: 'socialisme' (7 items, voorbeeld: 'Er zou in de toekomst meer sociale zekerheid moeten komen'; $\alpha = 0.70$), 'voorkeur voor overheidsingrijpen' (7 items, voorbeeld: 'De overheid moet maatregelen nemen om verschillen in inkomens te verkleinen'; $\alpha = 0.73$), 'gelijkheidsstreven' (12 items, voorbeeld: 'De klassenverschillen zouden kleiner moeten zijn dan nu'; $\alpha = 0.79$), 'werknemers- en conflictbewustzijn' (12 items, voorbeeld: 'Conflicten tussen werkgevers en werknemers zijn onvermijdelijk, want de belangen van beide zijn niet te verzoenen'; $\alpha = 0.85$), 'hogeropgeraken is moeilijk' (4 items, voorbeeld: 'Gewone mensen hebben te weinig kansen om het ver te brengen in het leven'; $\alpha = 0.64$), 'externe oorzaken van rijkdom en armoede' (5

items, voorbeeld: 'De familie waarin je wordt geboren'; $\alpha = 0.65$), en 'vakbondsbewustzijn' (8 items, voorbeeld: 'Vakbonden zijn nodig als tegengewicht voor de macht van de bedrijfsleider'; $\alpha = 0.82$). De keuze van de schalen is gebaseerd op Middendorps theorie over de tweedimensionale conservatisme ideologie (Middendorp, 1978 & 1991; De Witte & Scheepers, 1999). Een aantal kernschalen is afkomstig van Middendorp ('gelijkheidsstreven', 'vakbondsbewustzijn' en 'voorkeur voor overheidsingrijpen'). De overige schalen vormen aanvullingen, in de lijn van dit conceptuele kader.

Om een inhoudelijke overlap uit te sluiten tussen het concept relatieve deprivatie en de sociaal-economische attitudedimensie, werd een additionele principale componentenanalyse uitgevoerd op de schalen voor economische progressiviteit en de aparte items over relatieve deprivatie. De resultaten hiervan werden in een bijlage opgenomen. Daaruit blijkt dat beide concepten duidelijk van elkaar kunnen worden onderscheiden. De analyse levert immers twee verschillende dimensies op, een voor relatieve deprivatie, en een voor economische progressiviteit.

Resultaten

Samenhang tussen de beroepspositie, beroepsgerelateerde variabelen en sociaal-economische progressiviteit

In eerste instantie dienen we na te gaan in hoeverre de beroepspositie van de respondenten (en de daaraan gerelateerde variabelen inkomen, autonomie en opleiding) samenhangen met hun sociaal-economische attitudes. Daarom werd vooreerst een variantieanalyse uitgevoerd met economische progressiviteit als afhankelijke variabele en de beroepspositie als onafhankelijke variabele. De resultaten van deze analyse werden opgenomen in tabel 1.

De resultaten in tabel 1 geven de verwachte samenhang weer: er is een sterk significant verband tussen de beroepspositie en de mate waarin men zich progressief opstelt op economisch vlak ($R = .49$; $p < .001$). Uit de resultaten blijkt dat de hogere leidinggevenden (categorie 1) en de supervisors van hoofdarbeid (categorie 2) zich het minst progressief opstellen, daarin, vanop een zekere afstand, gevolgd door de geschoolde hoofdarbeiders (categorie 3).

Tabel 1 Opsplitsing van economische progressiviteit (factorscore) naar beroepspositie (EGP-92) Resultaten van een variantieanalyse.

<i>Beroepspositie (EGP-92)</i>		<i>Economische progressiviteit</i>
1. Hogere leidinggevenden, academici		-1,02
2. Supervisoren hoofdarbeid, hogeschoolde hoofdarbeid		-0,53
3. Geschoolde hoofdarbeid		-0,11
4. Halfgeschoolde en ongeschoolde hoofdarbeid		0,40
8. Supervisoren handarbeid, hogeschoolde handarbeid		-0,20
9. Geschoolde handarbeid		0,17
10. Halfgeschoolde en ongeschoolde handarbeid		0,44
F-waarde	32.06***	
Vrijheidsgraden	(6, 624)	
R	0.49	
R ²	0.24	

***: $p < 0,001$

Daartegenover staan de geschoolde handarbeiders (categorie 9) en vooral de half- en ongeschoolde handarbeiders (categorie 10), die zich duidelijk het meest progressief opstellen. Enigszins afwijkend van de verwachting zijn de opstellingen van de 'lagere' hoofdarbeiders (categorie 4), die zich eveneens vrij progressief opstellen, en deze van de supervisoren van de handarbeiders (categorie 8) die zich in zekere mate als conservatiever opstellen. Een echte attitudele kloof op economisch vlak tussen hoofd- versus handarbeiders wordt dus niet vastgesteld.

De samenhang tussen de beroepspositie en de sociaal-economische attitudes kan echter in zekere mate te wijten zijn aan andere variabelen, zoals het inkomen, autonomie op het werk en het opleidingsniveau. Om de autonome samenhang van deze variabelen na te gaan, werd als tweede stap een multiple regressieanalyse uitgevoerd, waarbij ook gecontroleerd werd voor het geslacht en de leeftijd. Tabel 2 bevat de resultaten van deze analyse.

Uit tabel 2 kan worden afgeleid dat de sociaal-economische attitudes van de respondenten samenhangen met hun beroepspositie, hun inkomen, de mate waarin ze over autonomie beschikken op hun werk en hun leeftijd. Respondenten met een hoger inkomen en met meer autonomie stellen zich zoals verwacht minder progressief op. Het opleidingsniveau blijkt geen autonome samenhang meer te vertonen met de sociaal-economische attitudes, eens gecontroleerd werd voor de beroepspositie, het inkomen en de mate aan autonomie in het werk. Opvallend is verder dat een deel van

de samenhang met de beroepspositie via het inkomen en de mate aan autonomie blijkt te verlopen. Enkel voor de hogere leidinggevenden en de supervisoren van hoofdarbeiders wordt immers nog een autonome samenhang vastgesteld met economische attitudes. Het progressievere standpunt van de arbeiders hangt blijkbaar samen met hun lagere inkomen en hun beperktere mate aan autonomie op het werk. Tot slot blijken ouderen zich iets progressiever op te stellen, terwijl het geslacht geen autonome samenhang vertoont met de economische attitudes. De verklaringskracht van deze analyse is duidelijk groter dan deze van de analyse waarin enkel de beroepspositie werd opgenomen: R^2 stijgt van .24 (tabel 1) tot .33 (tabel 2).

We kunnen voorlopig concluderen dat de meeste aspecten van onze eerste hypothese bevestigd werden: de beroepspositie, het inkomensniveau en de mate van autonomie in het werk hangen, los van elkaar, samen met de mate waarin men zich op economisch vlak progressief opstelt. Enkel de verwachte samenhang met het opleidingsniveau wordt niet vastgesteld. Deze wordt overgenomen door de variabelen beroepspositie, inkomen en autonomie.

Samenhang tussen de beroepspositie, beroepsgerelateerde variabelen en collectieve relatieve deprivatie

Opnieuw voerden we eerst een variantieanalyse uit, maar ditmaal met relatieve deprivatie als afhankelijke variabele en de beroepspositie als onafhankelijke variabele. De resultaten van

Tabel 2 Resultaten van een multiple regressieanalyse met economische progressiviteit als afhankelijke variabele (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

<i>Predictoren</i>		<i>Economische progressiviteit</i>
Opleidingsniveau (leeftijd van schoolverlaten)		-0,06ns
Leeftijd		0,08*
Geslacht (ref=man)		0,03ns
<i>EGP-92 (sheafcoëfficiënt⁶)</i>		<i>(0,23***)</i>
1. Hogere leidinggevenden, academici		-0,20**
2. Supervisors hoofdarbeid, hogeschoolde hoofdarbeid		-0,18**
3. Geschoolde hoofdarbeid		-0,07ns
4. Halfgeschoolde en ongeschoolde hoofdarbeid		Ref
8. Supervisors handarbeid, hogeschoolde handarbeid		-0,09ns
9. Geschoolde handarbeid		-0,00ns
10. Halfgeschoolde en ongeschoolde handarbeid		-0,02ns
Autonomie		-0,16***
Inkomen		-0,26***
F-waarde	25.06***	
Vrijheidsgraden	(11, 580)	
R	0.57	
R ²	0.32	

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; n.s. = niet significant.

deze analyse worden weergegeven in tabel 3.

De resultaten in tabel 3 tonen een sterke bivariate samenhang aan tussen de beroepspositie en de gevoelens van collectieve relatieve deprivatie ($R = .41$; $p < .001$). Daarbij doet zich een op het eerste zicht lineaire samenhang voor: de hogere leidinggevenden ervaren beïndrukt minder gevoelens van relatieve deprivatie dan de ongeschoolde handarbeiders. Dit bevestigt onze tweede hypothese met betrekking tot de beroepspositie. Opvallend is dat ook de hogere leidinggevenden zich in zekere mate gedeprimeerd voelen. Ook zij scoren immers in lichte mate aan de instemmende zijde van de schaal (score > 5). De scores voor de handarbeiders liggen echter veel hoger (scores rond 7), waaruit blijkt dat zij zich, zoals verwacht, het meest gedeprimeerd voelen.

In een tweede stap werden de predictoren van relatieve deprivatie op multivariate wijze geanalyseerd via een multiple regressieanalyse. Daarbij werden naast de beroepspositie, inkomen, autonomie en het opleidingsniveau tevens de leeftijd en het geslacht als controlevariabelen ingevoerd. De resultaten van deze analyse werden opgenomen in tabel 4.

Uit tabel 4 blijkt vooreerst dat de beroepspositie geen autonome samenhang meer vertoont

met de gevoelens van relatieve deprivatie, van zodra ook de overige beroepsgerelateerde variabelen aan de analyse worden toegevoegd. Dit suggereert dat de samenhang met de beroepspositie via deze andere variabelen loopt, zoals op basis van de theorie werd verondersteld. Zo vinden we een significante en autonome samenhang tussen het opleidingsniveau en relatieve deprivatie. Werknemers met een hoger opleidingsniveau voelen zich zoals verwacht minder gedeprimeerd. Ook autonomie en inkomen vertonen, zoals verwacht, een significant negatieve samenhang met relatieve deprivatie. Werknemers met meer autonomie in hun werk en een hoger inkomen ervaren minder relatieve deprivatie. Door de introductie van de controlevariabelen geslacht en leeftijd wilden we controleren voor mogelijke effecten van deze variabelen. Het ontbreken van significante effecten voor deze variabelen toont tevens aan dat de gevonden samenhangen geen gevolg zijn van geslachts- of leeftijdsverschillen. De diverse predictoren kunnen samen ongeveer een kwart van de variantie in deprivatiegevoelens verklaren, wat een lichte verbetering betekent ten opzichte van de analyse waarin enkel de beroepspositie werd opgenomen (vergelijk tabel 3 en 4 onderaan).

Tabel 3 Opsplitsing van relatieve deprivatie (schaalscore) naar beroepspositie (EGP-92) Resultaten van een variantieanalyse.

Beroepspositie (EGP-92)		Relatieve deprivatie (0-10)
1. Hogere leidinggevenden, academici		5,45
2. Supervisoren hoofdarbeid, hooggeschoolde hoofdarbeid		5,81
3. Geschoolde hoofdarbeid		6,04
4. Halfgeschoolde en ongeschoolde hoofdarbeid		6,63
8. Supervisoren handarbeid, hooggeschoolde handarbeid		6,41
9. Geschoolde handarbeid		6,71
10. Halfgeschoolde en ongeschoolde handarbeid		7,26
F-waarde	20.83***	
Vrijheidsgraden	(6, 632)	
R	0.41	
R ²	0.17	

***: $p < 0,001$.**Tabel 4 Resultaten van een multiple regressieanalyse met collectieve deprivatie als afhankelijke variabele (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)**

Variabelen	Collectieve deprivatie
Opleidingsniveau	-0,19***
Leeftijd	0,02ns
Geslacht (ref = man)	-0,03ns
EGP-92	
1. Hogere leidinggevenden, academici	-0,02ns
2. Supervisoren hoofdarbeid, hooggeschoolde hoofdarbeid	-0,04ns
3. Geschoolde hoofdarbeid	-0,05ns
4. Halfgeschoolde en ongeschoolde hoofdarbeid	Ref
8. Supervisoren handarbeid, hooggeschoolde handarbeid	0,03ns
9. Geschoolde handarbeid	0,06ns
10. Halfgeschoolde en ongeschoolde handarbeid	0,12ns
Autonomie	-0,14**
Inkomen	-0,14*
F-waarde	15.71***
Vrijheidsgraden	(11, 587)
R	0.48
R ²	0.23

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; n.s. = niet significant.

Collectieve deprivatie als verklaring voor de verschillen tussen beroepsgroepen inzake economische progressiviteit

Onze derde hypothese houdt in dat we een autonome samenhang verwachten tussen sociaal-economische attitudes en gevoelens van collectieve relatieve deprivatie. Om dit na te gaan, werd een laatste multiple regressieanalyse uitgevoerd ter voorspelling van de economische attitudes. Daarbij werden de beroepspositie, het opleidingsniveau, het inkomen, de mate aan autonomie, de controlevariabelen geslacht en leeftijd, en ditmaal ook de gevoelens

van relatieve deprivatie als predictoren opgenomen. Tabel 5 bevat de resultaten van deze analyse.

Uit tabel 5 blijkt vooreerst dat de gevoelens van collectieve relatieve deprivatie een vrij sterke en autonome samenhang vertonen met de economische attitudes ($\beta = 0.56$; $p < .001$), wat onze hypothese bevestigt. Deze samenhang is niet te wijten aan inhoudelijke overlap tussen de concepten relatieve deprivatie en economische progressiviteit. Eerder werd immers aangegeven dat beide concepten empirisch duidelijk van elkaar te onderscheiden

Tabel 5 Resultaten van een multiple regressieanalyse met economische progressiviteit als afhankelijke variabele en beroepspositie, gerelateerde variabelen en relatieve deprivatie als predictoren (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

<i>Predictoren</i>		<i>Economische progressiviteit</i>
Opleiding (leeftijd van schoolverlaten)		0,05ns
Leeftijd		0,08*
Geslacht (ref=man)		0,06ns
EGP-92 (sheafcoëfficiënt)		(0,16***)
1. Hogere leidinggevenden		-0,17***
2. Supervisoren hoofdarbeid, hogeschoolde hoofdarbeid		-0,15**
3. Geschoolde hoofdarbeid		-0,04ns
4. Halfgeschoolde en ongeschoolde hoofdarbeid		Ref
8. Supervisoren handarbeid, hogeschoolde handarbeid		-0,10*
9. Geschoolde handarbeid		-0,03ns
10. Halfgeschoolde en ongeschoolde handarbeid		-0,08ns
Autonomie		-0,09*
Inkomen		-0,17***
Relatieve deprivatie		0,56***
F-waarde	60.39	
Vrijheidsgraden	(12, 569)	
R	0.75	
R ²	0.56	

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; n.s.=niet significant.

zijn (cf. bijlage). Verder blijkt uit tabel 5 dat de verklaringskracht van de analyse van de economische attitudes in sterke mate toeneemt door de gevoelens van deprivatie aan de analyse toe te voegen: R^2 stijgt immers van .32 (tabel 2) tot .56 (tabel 5). Een vergelijking van de resultaten in tabel 2 met deze in tabel 5 toont tot slot nog aan dat alle variabelen uit de eerste analyse (tabel 2) relevant blijven in deze laatste analyse. De economische attitudes hangen dus nog steeds samen met de beroepspositie, het inkomen en de mate aan autonomie in het werk.

De vergelijking van de bèta-coëfficiënten van deze variabelen in tabel 5 ten opzichte van tabel 2, toont eveneens aan dat er zich in zekere mate ook mediatie (Baron & Kenny, 1986) voordeed via de gevoelens van relatieve deprivatie om. Door de opname van de deprivatiegevoelens in de analyse, verminderde de samenhang met inkomen immers met 35%, deze met autonomie in het werk nam af met 44% en de samenhang met de EGP-92 (op basis van de sheafcoëfficiënt) daalde met 30%. Deze proporties werden dus door de introductie van relatieve deprivatie in het model wegverklaard.

Besluit en discussie

In deze bijdrage wilden we nagaan of gevoelens van deprivatie een verklaring kunnen bieden voor de samenhang tussen beroepspositie en sociaal-economische attitudes. Daarom werd eerst een theoretisch concept van deprivatie uitgewerkt. Daarbij werd gekozen voor een vorm van relatieve deprivatie die subjectief en collectief moest zijn. We wilden anders gezegd peilen of en in welke mate werknemers het gevoel hadden dat de sociaal-economische groep waar ze zich toe rekenen, in de samenleving achtergesteld wordt wat betreft status, inkomen en macht. Vervolgens werd getoetst in hoeverre de ontwikkelde hypothesen empirisch bevestigd konden worden. Daarbij werd gebruikgemaakt van data die in 1999 verzameld werden bij een heterogeen staal van 656 werknemers in Vlaanderen.

De resultaten bevestigen vooreerst de reeds eerder vastgestelde samenhang tussen beroepspositie en sociaal-economische attitudes: hogere beroepsposities (leidinggevenden en supervisors van hoofdarbeiders) stelden zich minder progressief op dan handarbeiders. Daar-

naast werd een samenhang vastgesteld met het inkomen (hogere inkomensgroepen stellen zich minder progressief op) en van de mate waarin men autonoom kan werken (meer autonomie ging samen met minder progressiviteit). Deze vaststellingen kunnen begrepen worden vanuit Lipsets stelling dat werknemers de ideologie verkiezen die hun (economische) belangen dient (Lipset, 1959 & 1981). Werknemers met een lagere beroepspositie, een lager inkomensniveau en minder autonomie hebben er immers belang bij dat de huidige ongelijkheid met betrekking tot deze topics in hun voordeel wordt gewijzigd. Interessant is ook de vaststelling dat de progressievere opstelling van arbeiders te maken heeft met hun lager inkomen en hun beperktere autonomie op het werk. Deze twee objectieve kenmerken mediëren blijkbaar de relatie tussen het arbeidersstatuut en hun opvattingen op economisch vlak. Het viel vervolgens nog op dat het opleidingsniveau geen autonome samenhang meer vertoont met de economische attitudes, van zodra tevens andere variabelen in de analyse werden opgenomen. De vaak vastgestelde samenhang tussen het opleidingsniveau en sociaal-economische attitudes blijkt in deze analyse dus louter te wijten aan de beroepspositie, het inkomensniveau en de mate aan autonomie in het werk.

Een volgend markant resultaat was de vastgestelde significante samenhang tussen de beroepspositie en de gevoelens van relatieve deprivatie: zoals verwacht ervaren handarbeiders meer gevoelens van (collectieve relatieve) deprivatie dan hogere leidinggevenden en supervisors van hoofdarbeiders. Dit suggereert dat gevoelens van collectieve relatieve deprivatie als een (subjectieve) vertaling beschouwd kunnen worden van de objectieve beroepspositie van de werknemer. Interessant daarbij is dat een verdere multivariate analyse suggereerde dat het niet de objectieve beroepspositie 'op zich' is die samenhangt met deze deprivatiegevoelens, maar de met de beroepspositie samenhangende variabelen: opleiding, inkomen en autonomie op het werk. Lager opgeleiden, respondenten met een beperkter beroepsinkomen en werknemers met weinig autonomie op het werk ervoeren meer deprivatiegevoelens. Deze samenhangen lagen in de lijn van de verwachtingen, en vormen in zekere mate ook een aanduiding voor de validiteit van het geoperationaliseerde deprivatieconcept.

Tot slot werd vastgesteld dat gevoelens van collectieve relatieve deprivatie een vrij sterke en autonome samenhang vertonen met de economische attitudes, zoals verondersteld. Dit effect is niet te wijten aan inhoudelijke overlap tussen de concepten relatieve deprivatie en economische progressiviteit, omdat beide concepten empirisch van elkaar kunnen worden onderscheiden. Zoals verondersteld, verhoogde de verklaringskracht van de analyse van de economische attitudes in sterke mate door de gevoelens van deprivatie aan de analyse toe te voegen. Dit suggereert dat het theoretisch interessant is om dergelijke 'subjectieve' variabelen op te nemen in analyses ter verklaring van economische progressiviteit. De analyses werden gebaseerd op een cross-sectioneel onderzoek. De gepresenteerde resultaten kunnen dan ook geen bewijs leveren voor mogelijke causaliteit. Alles bij elkaar genomen, suggereren ze echter toch een verklaringspad, dat nauw aansluit bij het hoger geschetste theoretische kader. Een lagere beroepspositie hangt via het lagere opleidingsniveau, het lagere inkomen en de beperktere mate aan autonomie op het werk samen met sterkere gevoelens van collectieve relatieve deprivatie. Deze gevoelens hangen op hun beurt in sterke mate samen met een progressiever standpunt op economisch vlak. De samenhang tussen de beroepspositie (en de ermee geassocieerde variabelen) verloopt in zekere mate via de gevoelens van relatieve deprivatie om, wat suggereert dat deze categorieën zich progressiever opstellen omdat ze zich gedeprimeerd voelen.

We vermoeden dat de gepresenteerde resultaten de bruikbaarheid van het concept (collectieve relatieve) deprivatie aantonen. Verder onderzoek naar dit concept is volgens ons dan ook zinvol en nodig. Enkele beperkingen van dit onderzoek dienen immers opgevangen te worden in soortgelijk toekomstig onderzoek. Vooreerst is het zinvol om het gesuggereerde 'causale' pad ook effectief te toetsen via padanalyse of Lisrel. Vervolgens dient het huidige cross-sectionele onderzoeksdesign te worden aangevuld met een longitudinaal onderzoeksdesign, waardoor kan worden nagegaan in hoeverre de huidige beroepspositie zich op termijn in deprivatiegevoelens vertaalt, en in hoeverre deze gevoelens op termijn dan weer aanleiding geven tot een meer progressieve opstelling op economisch vlak.

Noten

- 1 Voor een meer uitvoerige bespreking van de band tussen relatieve deprivatie en het concept van vergelijkingsgroepen, verwijzen we naar Runciman (1966 [1993]).
- 2 In figuur 1 werden ook de onderlinge relaties tussen de beroepspositie, het opleidingsniveau, het inkomen en de mate aan autonomie aangegeven. Het opleidingsniveau beïnvloedt immers de beroepspositie, die zich op haar beurt 'vertaalt' in een inkomen en in een bepaalde mate aan autonomie in het werk. In het vervolg van deze bijdrage worden deze relaties niet getoetst, vermits ze niet essentieel zijn voor de centrale onderzoeksvraag.
- 3 Oorspronkelijk werd het opleidingsniveau in 13 categorieën opgedeeld en als dummy gecodeerd. Grotere eenvoud in de verwerking en interpretatie deed ons echter kiezen voor de continue 'einde studie'-leeftijd. Een variantieanalyse toonde een meervoudige correlatie van 0.82 ($p < 0.001$) aan tussen beide maten, wat de geldigheid van de vervanging suggereert.
- 4 Met name: 'Kan u zelf beoordelen of u uw werk goed of slecht hebt gedaan?'
- 5 Deze schalen werden geconstrueerd na diverse principale componentenanalyses op afzonderlijke items. Deze items werden gescoord op een vijfpuntenschaal (volledig eens tot volledig oneens) met een neutraal middenpunt.
- 6 De sheafcoëfficiënt geeft het totaal effect weer voor dummy-gecodeerde variabelen zoals de EGP-92, waardoor het globaal effect van bijvoorbeeld de EGP-92 kan bekeken worden. De sheafcoëfficiënt wordt berekend door de dummyvariabelen in een nieuwe regressie te vervangen door de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten uit de oorspronkelijke regressie voor de dummyvariabelen. De effecten van de andere variabelen blijven hierdoor ongewijzigd, maar men bekomt zo één coëfficiënt voor de dummy-gecodeerde variabele die het totaaleffect weergeeft. Voor een bespreking in detail van deze methodiek verwijzen we naar Heise (1972).

Literatuur

- Appelgryn, A.E.M. & E. Bornman (1996), Relative deprivation in contemporary South Africa, in: *Journal of Social Psychology*, vol. 136, nr. 3, p.381-398.
- Bakker, B., I. Sieben, P. Nieuwbeerta & H. Ganzeboom (1997), 'Maten voor prestige, sociaal-economische status en sociale klasse voor de standaard beroepen classificatie 1992', *Sociale Wetenschappen*, vol. 40, nr. 1, p. 1-22.
- Baron, R. & D. Kenny (1986), The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical con-

- siderations, in: *Journal of Personality and Social Psychology*, 51: 1173-1182.
- Bendix, R. & S.M. Lipset (1974), *Class, status, and power: social stratification in comparative perspective*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1994), *Standaard beroepenclassificatie (diskette)*, Voorburg/Heerlen.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1997), *De Standaard beroepenclassificatie 1992 en sociale stratificatie (diskette)*, Voorburg/Heerlen.
- Crosby, F. (1976), A model of egoistical relative deprivation, in: *Psychological Review*, vol. 83, nr. 2, p. 85-113.
- De Jonge, J., J.A. Landeweerd & G.J.P. van Breukelen (1994), De Maastrichtse Autonomielijst: achtergrond, constructie en validering, in: *Gedrag en Organisatie*, vol. 7, nr. 1, p. 27-41.
- De Witte, H. (1990), *Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: HIVA/KU Leuven.
- De Witte, H. (1997), De ideologische cultuur van arbeiders in Vlaanderen. Een replicatie en uitbreiding op basis van de ISPO-data. in: *Tijdschrift voor Sociologie*, jrg. 18, nr. 1-2, p. 53-78.
- De Witte, H. (1999), On the occupational roots of conservatism. Expanding Middendorp's analysis with the concepts of Rotter and Kohn. In: De Witte, H. & P. Scheepers, (eds.), *Ideology in the Low Countries. Trends, Models and Lacunae*. Assen: van Gorcum, p. 69- 89.
- De Witte, H. & J. Billiet (1999), Economic and cultural conservatism in Flanders: in search of concepts, determinants and impact on voting behaviour. In: H. de Witte, & P. Scheepers (eds.), *Ideology in the Low Countries. Trends, Models and Lacunae*. Assen: van Gorcum, p. 91-120.
- De Witte, H. & Scheepers, P. (1999), *Ideology in the Low Countries*, Assen: Van Gorcum.
- Erikson, R., J. Goldthorpe en L. Portocarero (1979), Intergenerational class mobility in three Western European societies: England, France and Sweden, in: *British Journal of Sociology*, vol. 30, nr. 4, p.415-441.
- Evans, G. (ed.) (1999), *The End of Class Politics*, New York: Oxford University Press
- Felling, A., J. Peters & P. Scheepers (Red., 2000), *Individualisering in Nederland an het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar overstreden hypothesen*. Assen: Van Gorcum.
- Fraser, C. & G. Gaskell (1990), *The Social Psychological Study of Widespread Beliefs*, Oxford: Clarendon Press.
- Gabbenesch, H. (1972), Authoritarianism as World View, in: *American Journal of Sociology*, vol. 77, p. 857-875.
- Goldthorpe, J. (ed.) (1997), The 'Goldthorpe' Class Schema: Some Observations on Conceptual and Operational Issues, in D. Rose en K. O'Reilly (eds.),

- Constructing Classes: Towards a New Social Classification for the UK*, Office of National Statistics, London
- Grant, P.R. & R. Brown (1995), From ethnocentrism to collective protest: responses to relative deprivation and threats to social identity, in: *Social Psychology Quarterly*, vol. 58, nr. 3, p. 195-212.
- Greene, W.H. (1998), *LIMDEP Version 7.0, User's manual*, Econometric Software Inc.
- Guimond, S. & L. Dubé-Simard (1983), Relative deprivation Theory and the Quebec Nationalist Movement. The Cognition-emotion Distinction and the Personal-Group Deprivation Issue, in: *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 44, nr. 3, p. 526-535.
- Heise, David R. (1972), Employing nominal variables, induced variables, and block variables in path analyses, in: *Sociological Methods & Research*, vol. 1, nr. 2, p. 147-173.
- Houtman, D. (1995), De ambigüiteit van 'beroeps-klasse'. Over de economische progressiviteit en het cultureel conservatisme van de 'arbeiders-klasse', in: *Sociologische Gids*, vol. 42, nr. 6, p. 426-444.
- Kawakami, K. & K.L. Dion (1995), Social identity and affect as determinants of collective action: Toward an integration of relative deprivation and social identity theories, in: *Theory and Psychology*, vol. 5, nr. 4, p. 551-577.
- Klandermans, B. (1997), *The social psychology of protest*. Oxford: Blackwell Publishers
- Lipset, S.M. (1959), Democracy and working-class authoritarianism, in: *American sociological review*, 4, p. 482-501.
- Lipset, S.M. (1981), *Political man. The social basis of politics*. Baltimore MA: John Hopkins University Press.
- Martin, J. (1982), The fairness of earning differentials: an experimental study of the perceptions of blue collar workers, in: *Journal of Human Resources*, nr. 17, p. 110-122.
- Martin, J. & A. Murray (eds.) (1983), Distributive Injustice and Unfair Exchange, in: K.S. Cook & D.M. Messick (eds.), *Theories of Equity*, New York: Praeger.
- Medgyesi, M. (1997), Changes of attitude related to inequalities in earnings during the course of systematic change, in: *Szociologiai-Szemle*, nr. 4, p. 87-108.
- Middendorp, C.P. (1978), *Progressiveness and conservatism. The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*, The Hague/Paris/New York: Mouton.
- Middendorp, C.P. (1991), *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen: Van Gorcum.
- Molnár, H. (1999), *Social class, political attitudes and political orientations. International comparative research*. Nijmegen: SOCON
- Olson, J.M., C.P. Herman & M.P. Zanna, (1986), *Relative deprivation and social comparison. The Ontario Symposium Volume 4*, Londen: Lawrence Erlbaum Associates.
- Petta, G. & I. Walker (1992), Relative deprivation and ethnic identity, in: *British Journal of Social Psychology*, vol. 31, nr. 4, p. 285-293.
- Rey, C. de la & P. Raju (1996), Group relative deprivation: cognitive versus affective components and protest orientation among indian south africans, in: *Journal of Social Psychology*, vol. 136, nr. 5, p. 579-589.
- Runciman, W.G. (1966), *Relative deprivation and social justice: a study of attitudes to social inequality in twentieth-century England*, New York: Routledge and Kegan Paul.
- Runciman, W.G. (red.) (1969), Relative Deprivation. Attitudes to Class and Status Inequality in England, in Celia S. Heller (ed.), *Structured Social Inequality. A Reader in Comparative Social Stratification*, Londen: Collier-Macmillan Ltd., p. 226-235.
- Runciman, W.G. (1993), *Relative Deprivation and Social Justice*, Suffolk: Ipswich Book Co. Ltd.
- Scheepers, P., J. Lammers & J. Peters (1994), Arbeiders: hun ideologische opvattingen en politieke voorkeur. In: H. de Witte (Red.), *Op zoek naar de arbeidersklasse*. Leuven: ACCO, p. 139-161.
- Scheepers, P., M. Grotenhuis & A. Bosch (1999), Trends in conservatism in the Netherlands 1970-1992: effects of individual and contextual characteristics. In: H. de Witte & P. Scheepers (eds.), *Ideology in the Low Countries. Trends, Models and Lacunae*. Assen: van Gorcum, p. 25-49.
- Steijn, B. & M. de Witte (1992), *De januskop van de industriële samenleving. Technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig*. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Stouffer, S.A., E. Suchman & L. Devinney (1949), *The American Soldier: Adjustment During Army Life*, Princeton [N.J.]: Princeton University Press.
- Vanneman, R. & T. Pettigrew (1972), Race and relative deprivation in the urban United States, in: *Race*, vol. 13, nr. 4, p. 461-486.
- Walker, I. & T.F. Pettigrew (1984), Relative deprivation theory: an overview and conceptual critique, in: *British Journal of Social Psychology*, nr. 23, p. 301-310.
- Walker, I. & H. Smith (2002), *Relative deprivation. Specification, development, and integration*, Cambridge: Cambridge University Press.

Bijlage: Factoranalyse op de economische progressiviteitsschalen en de items van de schaal 'relatieve deprivatie'

<i>Variabelen</i>	<i>Factor 1: economische progressiviteit</i>	<i>Factor 2: relatieve deprivatie</i>
Socialisme	0,71	-0,40
Overheidsingrijpen	0,72	
Gelijkheidsstreven	0,76	
Werknemers- en conflictbewustzijn	0,67	
Hogerop geraken is moeilijk	0,60	
Externe oorzaken van rijkdom en armoede	0,42	
Vakbonds bewustzijn	0,57	
1. Mensen zoals ik hebben niet de macht die we nodig hebben om onze belangen te verdedigen		0,66
2. De waardering die mensen zoals ik krijgen, is niet in verhouding tot de waardering die we verdienen		0,71
3. Mijn soort mensen wordt niet voldoende beloond voor het werk dat we presteren		0,65
4. Het is zeker mogelijk om mensen zoals ik meer aanzien te geven		0,74
5. Met hard werken verdient niet iedereen aanzien en respect, en dat zal wel zo blijven		0,51
6. Mijn soort mensen moet harder werken om gewaardeerd te worden dan andere groepen in de samenleving		0,68
7. Het is zeker mogelijk om mensen zoals ik beter te betalen		0,63
8. Mensen zoals ik hebben niet de relaties of de lange arm die nodig is om vooruit te komen	-0,41	0,65
9. De macht zit bij bepaalde groepen mensen, en daar valt weinig aan te doen		0,57
10. Mijn soort mensen draagt meer bij aan de samenleving dan dat de samenleving aan ons teruggeeft		0,72
11. Het is zeker mogelijk om mensen zoals ik meer inspraak te geven		0,68
12. Dat bepaalde groepen mensen meer krijgen dan ze verdienen, is moeilijk te veranderen		0,32